

Лариса Жданкіна

Інститут законодавства Верховної Ради України

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ УНІФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА (КОМІСІЯ ЛАНДО, DRAFT OF COMMON FRAME OF REFERENCE) ТА МІСЦЕ В НИХ ІНСТИТУТУ ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Larysa Zhdankina

Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine

CONTEMPORARY CONCEPTS ON THE UNIFICATION OF CIVIL LAW (DRAFT OF THE COMMON FRAME OF REFERENCE) AND PLACE OF THE INSTITUTION ON TERMINATION OF CIVIL OBLIGATIONS IN THEM

The article is devoted to the problems of the process of unification of civil law in the EU and the highlighting in this process of the institution of the cessation of civil obligations. It is established that the process of unification of civil law in the EU is an objective necessity and an effective step on the way of enhancement of the mechanisms of legal regulation of civil legal relations. The peculiarities of the Landau Commission's work in the field of unification of civil law were revealed. The analysis of the method of regulating the cessation of civil obligations by the enrollment in the Principles of European Contract (Contract) Law is conducted. It was explored, practice in the field of unification of the legislative provision for the cessation of civil obligations by means of the Draft of the Common Frame of Reference. The analysis of the relevant norms of the draft European Civil Code was done.

Keywords: termination of obligation, credit, homogeneous claims, Landau Commission, Draft European Civil Code.

Актуальність теми. Уніфікація як загальна тенденція розвитку цивілістики є загальним та поширеним явищем в умовах романо-германської правової родини. Потреба в уніфікації цивільно-правових доктрин різних країн постала після створення ЄС та фактичного запуску механізму на зближення національних правових систем. Уніфікація в даному випадку має розглядатися як наступний етап еволюції правового регулювання та розвитку загальноєвропейських правових традицій. Однак з іншої точки зору, уніфікація не може вважатися еволюцією, оскільки навпаки відбувається відхилення вектору розвитку правової доктрини від напрямку вдосконалення на напрямок взаємоузгодження.

Саме узгодження та приведення до спільного вигляду й надання спільних рис національним правовим системам і ставить собі за мету ЄС. Уніфікуючи механізми та способи правового регулювання суспільних відносин в різних країнах, ЄС беззаперечно досягає необхідного ефекту в контексті продовження інтеграційних процесів і їх правового забезпечення, оскільки створюються тотожні або подібні моделі правового регулювання. Це зменшує транзакційні витрати та часові втрати на реалізацію суб'єктами господарювання й цивільно-правових відносин власних прав і інтересів. Однак уніфікація часто призводить до втрати національної ідентичності правових систем та держав, які багато в чому самореалізовувалися саме за рахунок особливостей побудови законодавчої бази.

У зв'язку з цим постає актуальність вивчення та дослідження сучасних концепцій уніфікації цивільного права, найбільш яскравими прикладами чого є Комісія Ландо та Draft of Common Frame of Reference. Крім того, потребує надзвичайної уваги і аналіз місця інституту припинення цивільних зобов'язань зарахуванням в цих концепціях, оскільки він є достатньо складним, хоча з більш-менш прийнятним способом часткового виконання зобов'язання.

Аналіз наукових праць вітчизняних та закордонних учених свідчить про достатній, але занадто фрагментарний інтерес до проблем уніфікації цивільного права Комісією Ландо та Draft of Common Frame of Reference. Ще менше уваги приділялося інституту припинення зобов'язання зарахуванням зустрічних однорідних вимог. Тому окрему увагу можна звернути лише на деякі наукові праці, зокрема таких дослідників, як Ю. Ю. Акіменко, А. Т. Амиров, фон Бар, Н. Г. Вілкова, Е. Клайв, А. В. Омельченко та ін..

Мета статті. Метою цієї статті є визначення місця інституту припинення цивільних зобов'язань у процесі уніфікації цивільного права, зокрема в ході роботи Комісії Ландо та в концепції Draft of Common Frame of Reference.

Виклад матеріалу. Інтеграція країн Європейського континенту, створення спільного ринку та приналежність більшості з них до романо-германської правової родини – все це створило передумови для появи спільного правового простору – права ЄС. Після його появи почали відбуватися досить логічні та природні процеси вдосконалення національних правових систем. Але згодом цей процес набув свого логічного завершення і постала потреба в подальшому розвитку взаємовідносин між країнами-членами ЄС з тим, щоби підвищити рівень інтенсивності господарських, соціально-економічних та політичних зв'язків. Це потребує не просто спільного правового поля, а спільної правової доктрини і, зокрема, цивільно-правової, тому що подальша уніфікація механізмів правового регулювання можлива вже не стільки на рівні нормативного закріплення порядку, скільки на рівні тотожності правової свідомості різних суб'єктів відносин з певних країн-членів ЄС, де існують національні особливості правового регулювання.

Єднання доктринальних підходів в процесі нормотворчості досягається засобами уніфікації. Уніфікація цивільного права не передбачає спрощення або примітивізацію цивільно-правової доктрини чи методів цивільно-правового регулювання. Навпаки, уніфікація цивільного права – це надзвичайно складний процес, який проходить багато етапів і характеризується неабияким навантаженням на експертів, фахівців, науковців, які розробляють спільні (єдині) підходи до подальшого праворозуміння.

Досліджуючи напрямки еволюції загальноєвропейської цивільно-правової доктрини, перейдемо безпосередньо до найкращих надбань практики європейських учених, експертів та фахівців в галузі нормотворчості і правозастосування.

Так, у 1980 р. відомий європейський правник О. Ландо виступив з ідеєю складання Європейського Зводу договірних права. Комісія з Європейського договірних права (далі – Комісія Ландо) зосередила свої зусилля на загальних положеннях договірних права країн ЄС, вважаючи, що його можна уніфікувати, оскільки всі національні системи права держав-членів ЄС мають однакове походження – загальне право середніх віків. Така уніфікація дала змогу зробити висновок стосовно того, що доктрина природного права є найбільш перспективною в якості фундаменту для уніфікації права ЄС¹.

Результатом такої діяльності Комісії Ландо стало видання в 1995 р. документа, який слід вважати приватною ініціативою – Принципи Європейського договірних (контрактного) права (далі – ПЄДП). За своїм змістом та сутністю це наукова праця доктринального і навіть фундаментального характеру, яка опрацьовує великий обсяг як теоретичний, так і практичний (законодавчі акти та міжнародно-правові договори) в сфері регулювання договірних відносин. Стосуються ці правила, або якщо точніше – рекомендуються до застосування в процесі реалізації договірних відносин в ЄС. При чому самими ПЄДП навіть обґрунтовується доцільність та визначаються випадки, коли такі правила можуть застосовуватися.

Дослідник А.В. Омельченко підкреслює, що «професор О. Ландо розглядає ПЄДП як сучасний виклад *lex mercatoria* і зазначає, що сторони міжнародних контрактів, які хочуть підпорядкувати свою угоду міжнародно-прийнятним принципам, чи які не можуть погодитися щодо відсилання до національної правової системи, мають можливість скористатися *lex mercatoria* для регулювання свого контракту»².

¹ Вілкова, Н.Г. (2000). Новое в регулировании международных коммерческих контрактов в Европейском Союзе. *Материалы семинара «Преподавание права Европейского Союза в российских вузах-II»*. Москва, 5-7 декабря, 122-123.

² Омельченко, А. (2013). Застосування принципів європейського договірних права в комерційній практиці в Україні. *Юридична Україна*, (7), 36-37.

ПЄДП можна розглядати як певний методичний або навіть методологічний інструмент тлумачення норм права, розкриття правової природи відносин та визначення механізму правового регулювання таких відносин в правовій традиції як такий без прив'язки до особливостей національного законодавства. Це суттєво розширює можливості для розв'язання правового конфлікту між сторонами договірних відносин, якщо вони не дійшли згоди стосовно застосування того чи іншого права при розгляді їх спору.

Однак, якщо звернутися до точки зору Н.Г. Вілкової, то можна побачити, що ПЄДП мають низку недоліків:

- створення кодифікації, що має рекомендаційний характер, не надає бажаної уніфікованої дії і не вносить передбачуваності в правове регулювання цивільно-правових договорів;
- відсутність будь-якого застосовного прецедентного права, заснованого на ПЄДП, уніфікації однаковості судової практики»¹.

В свою чергу, аналізуючи ПЄДП, Ю.Ю. Акіменко вказує, що ці принципи є синтезом найкращих рішень конкретних правових завдань («best practices»), узятих із різних правових систем. При цьому цей документ не випробував на собі впливу політичних інтересів окремої країни, але був підготовлений щодо потреб торговельного обороту як такого. Принципи є приватною ініціативою, унаслідок цього вони не є ні національним, ні наднаціональним, ні міжнародним правом, а мають статус «м'якого закону» («soft law»), що є загальним поняттям для всіх видів норм, дотримання яких не забезпечується примусово від імені держави, але вони розглядаються як цілі, які повинні бути досягнуті»². На нашу думку, ПЄДП є унікальним зразком поєднання досвіду наукової роботи та доктринальних підходів у цивілістиці із механізмами нормативно-правового регулювання цивільно-правових відносин. Комісія Ландо не ставила за мету створення нового єдиного законодавства. Їхня місія виходила з необхідності розроблення підґрунтя для його впровадження в подальшому.

Щодо регулювання відносин з приводу зарахування зустрічних однорідних вимог як способу припинення зобов'язання, то ПЄДП містять окремий розділ 13, яким регулюються відносини відносно заліку. Комісія Ландо, проаналізувавши зміст механізму заліку, дійшла висновку, що його доцільно визначити не як спосіб припинення чи погашення зобов'язання, а як спосіб правового захисту сторонами цивільно-правових відносин своїх прав. Саме в такому розумінні – механізм захисту або інструмент забезпечення дотримання зобов'язань контрагента щодо власних вимоги – залік розглядається в ПЄДП і, виходячи з цих позицій, Комісія розробила основні засади його практичної реалізації. Насправді ж загальний аналіз норм Розділу 13 свідчить про те, що вони є сукупністю норм різних правових систем та різних джерел права, поєднання яких дало змогу більш системно відобразити всі суперечливі аспекти реалізації заліку.

Так, зокрема в ст. 13:101 зазначається, що залік можливий за умови, «якщо дві сторони мають одна до одної однорідні зобов'язання і якщо в момент, коли особа приймає рішення про залік, інша сторона повинна виконати зустрічні вимоги або з'являється право вимагати таке виконання»³.

При цьому в ст. 13:102 вказується, що «боржник не має права здійснити залік вимоги, щодо якої не визначено, чи настав строк вимоги, або не визначений її розмір, крім випадків, коли такий залік вимог не заподіє шкоди інтересам іншої сторони»⁴.

Тобто ПЄДП вже мають посилення на неприпустимість завдання шкоди інтересам третьої сторони в процесі здійснення заліку вимог. Така концепція цілком відповідає сутності заліку, запропоновану Комісією Ландо як інструмент захисту прав сторін відносин зобов'язання, а отже один інструмент (в даному випадку залік) не може зашкодити іншим сторонам реалізовувати їх право на захист своїх інтересів.

¹ Вілкова, Н.Г. (2000). Новое в регулировании международных коммерческих контрактов в Европейском Союзе. *Материалы семинара «Преподавание права Европейского Союза в российских вузах-II»*. Москва, 5-7 декабря, 123.

² Акіменко, Ю. (2014). Принципи Європейського контрактного права-новий напрям реформування цивільного права України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 6-1, 120.

³ *Принципы Европейского договорного права (1999-2002)*.

<https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30514349#pos=1;-277>

⁴ *Принципы европейского договорного права. Коментарі та рекомендації* (2013). Київ: Асоціація «ЗЕД», 60-61.

Таким чином, Комісія Ландо розширює сприйняття заліку зі способу припинення зобов'язання або форми його часткового виконання аж до засобу захисту своїх прав сторонами відносин зустрічного зобов'язання. Таке трактування заліку не вкладається в концепцію існуючої правової доктрини ЄС, але, враховуючи досвід правозастосування та правового регулювання відносин зустрічного зобов'язання в різних країнах ЄС, вбачається цілком логічним та доцільним.

Загалом, можна зробити висновок, що ПЄДП не стільки навіть розширюють доктринальне розуміння заліку як окремого цивільно-правового інституту, скільки узагальнюють практику його регулювання в правових системах країн-членів ЄС. В такий спосіб опрацьовується не сама модель заліку, а досліджуються всі можливі та наявні варіанти його цивільно-правового регулювання й обирається найбільш вдалих та ефективний набір інструментів і механізмів організаційно-правового забезпечення. ПЄДП узагальнюють та представляють висновок, який є можливим, але не обов'язковим варіантом існування законодавчого регулювання відносин заліку. Хоча стосовно ПЄДП слід зазначити, що вони можуть апробуватися зовсім вільно і в такий спосіб ті правові регулятори, які в них містяться, набуватимуть практичного випробування та відповідних результатів, що даватиме висновок стосовно їх утилітарності, а по відношенню до Комісії Ландо – відносно результативності її роботи.

ПЄДП містять і низку загальних, так би мовити традиційних, для більшості країн-членів ЄС вимог та умов здійснення заліку, які стосуються, зокрема, такого:

- здійснення заліку відбувається за заявою однієї із сторін іншої. При цьому ПЄДП також не вказують на обов'язковість згоди іншої сторони, що є поширеною практикою як для права країн-членів ЄС, так і для українського цивільного законодавства (ст. 13:104);

- у випадку множинності вимог ПЄДП встановлюють необхідність чіткої ідентифікації стороною у своїй заяві про здійснення заліку тієї вимоги, щодо якої такий залік відбуватиметься;

- визначаються випадки неприпустимості проведення заліку, зокрема якщо він прямо непередбачений або заборонений угодою, якщо він відбувається щодо вимоги в частині, в якій на неї не можна звернути стягнення або якщо він відбувається стосовно неправомірно набутих вимог до іншої сторони.

Формально, всі наведені вище принципи регулювання відносин з приводу здійснення заліку існують в національних законодавствах різних країн-членів ЄС, а також в практиці здійснення договірних відносин на міжнародному рівні.

Результати діяльності комісії Ландо стали підґрунтям для інших подібних спроб уніфікації цивільного права в ЄС. Так, А.С. Довгерт звертає увагу, що «група дослідників, яка стала наступником Комісії Ландо, та Група з існуючого приватного права ЄС (далі – *Acquis Group*) створили Проект Європейського цивільного кодексу (*Draft of Common Frame of Reference*) (далі – Проект). І хоча згаданий вище Проект базується на ПЄДП та напрацюваннях Комісії Ландо, однак в правовому регулюванні він іде далі і пропонує ще загальні правила щодо окремих договорів, недоговірних зобов'язань та речового права»¹.

Фактично цей Проект став такою собі системою загальних координат, за якою розвиватиметься цивільне право в країнах-членах ЄС та на засадах якого створюватиметься система цивільно-правового регулювання в праві ЄС, що буде введена в ранг закону. Логіка доцільності та обґрунтованості подальшого закріплення результату такої праці академічних колективів із розробки загальних засад та конкретних механізмів врегулювання цивільно-правових відносин ґрунтується на тому, що така позиція опрацьовується як реформа самої доктрини договірного права. Крім того, поява Проекту була санкціонована Європейською комісією, яка в 2005 р. підписала такий контракт із академічними колективами різних європейських університетів та правових центрів. Отже, приймаючи в якості результату наукової роботи такий Проект, Європейська комісія переслідує цілком прагматичні цілі – вдосконалення механізмів правового регулювання та законодавчої регламентації цивільно-правових відносин і, зокрема, договірних відносин.

Як зазначає К. фон Бар, «на сьогодні Проект втілює в собі так звану рамкову концепцію регулювання відносин в ЄС, яка передбачає відсутність імперативних норм та детермінованих механізмів, замінюючи їх системою принципів та засад регулювання, побудованих в такий спосіб,

¹ Довгерт, А.С. (2008). *Міжнародне приватне право: науково-практичний коментар закону*. Харків, 114-116.

який демонструє допустимі межі та необхідні обмеження такого регулювання»¹. Загалом, цей Проект «містить визначення та типові правила, що охоплюють широкі сфери цивільного права. Він активізує розвиток гармонізованого загальноєвропейського контрактного права, водночас суттєво розширюючи можливості застосування засобів регулювання договірних відносин, позбавляє оперативності процесу вирішення потенційних суперечностей між сторонами відносин»².

Ця теза є надзвичайно слухною, оскільки, бажаючи розширити можливості для врегулювання договірних відносин та не погоджуючись на застосування будь-яких норм, що містяться в національних правових системах, сторони таких відносин завжди можуть звернутися до загальноєвропейської системи права. Відтак, наявність так званих джерел «м'якого права» має характер методологічної допомоги саме законодавчим органам країн-членів ЄС, для того, щоб останні змогли опрацювати та приймати більш ефективні механізми регулювання договірних відносин. Однак відсутність такої прив'язки та можливість прямого застосування норм як Проекту, так і ПСДП суттєво обтяжують не лише процес розв'язання гіпотетичного правового конфлікту між сторонами, але і процес реалізації таких договірних відносин в цілому.

Переходячи ж до аналізу безпосередньо інституту зарахування зустрічних однорідних вимог за Проектом, слід одразу звернути увагу на місце розташування таких норм в системі Проекту: по-перше, цим розділом «Зарахування та об'єднання вимог» завершується Розділ III «Зобов'язання»; по-друге, Проект не містить жодних інших способів «виконання зобов'язання», а саме до виконання, хоча і частково він відносить зарахування.

Так, відповідно до ст. 6:101 передбачається, що «зарахування – це процес, за допомогою якого особа може використовувати право на здійснення дій, спрямованих на користь іншої особи (залік), щоб повністю або частково погасити зобов'язання перед цією особою»³. При цьому цією ж статтею передбачається, що норми Глави 6 Розділу III не застосовуються в процесі здійснення заліку при неплатоспроможності особи. Тобто Проект дає нам чітке розуміння, що залік є можливим у відносинах неплатоспроможності та її відновлення, а отже потребує детального аналізу з точки зору пошуку шляхів удосконалення інституту зарахування зустрічних однорідних вимог у вітчизняному цивільному праві.

Статтею 6:102 визначаються вимоги до застосування зарахування, на деякі з них (окрім загальних вимог зустрічності, однорідності) слід звернути увагу, оскільки вони впливають є класичними для законодавства майже всіх країн Європи. Так, «зарахування можливе в тому числі, якщо:

- одне із зустрічних зобов'язань має бути виконане;
- одна зі сторін має право зобов'язати іншу сторону прийняти зарахування;
- сторона, яка бажає здійснити зарахування має право розпоряджатися правом вимоги щодо свого боржника»⁴.

З точки зору вітчизняної цивільно-правової доктрини, перша з наведених умов – «одне із зустрічних зобов'язань має бути виконане» – є надзвичайно логічною та простою. Справа в тому, якщо ми говоримо про припинення зобов'язання зарахуванням, то цілком логічно, що зустрічне зобов'язання вже виконане, оскільки зарахування вимоги в такому випадку виступатиме як неповне, несумлінне виконання зобов'язання.

У Проекті такі умови чітко передбачені, що виключає автоматичність проведення зарахування зустрічних однорідних вимог, щонайменше без вказівки на це в договорі.

Стосовно наявності права зобов'язати одну із сторін пройти зарахування, підкреслимо, що вітчизняна практика цивільно-правового регулювання відносин такого механізму не знає і не може знати в силу примату принципу диспозитивного регулювання в цивільному праві. Натомість з позиції європейського права, наявність такого обов'язку до прийняття зарахування може мати

¹ Bar von, C. A. (2008). Common Frame of Reference for European Private Law – Academic Efforts and Political Realities. *Electronic Journal of Comparative Law*, 12.1. <<https://www.ejcl.org/121/art121-27.pdf>>

² *European Contract Law: the Draft Common Frame of Reference* (2009). London: Published by the Authority of the House of Lords London, 3.

³ *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (2009). Munich: European law publishers GmbH, 273-274.

⁴ *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (2009). Munich: European law publishers GmbH, 273-274.

місце у відносинах, коли зустрічний боржник опинився у становищі неплатоспроможності і для того, щоб не вчиняти процедуру стягнення з майна, кредитор примушується прийняти зарахування зустрічного зобов'язання. Така концепція примусового заліку, на нашу думку, не є доцільною та взагалі життєздатною.

Слід також звернути увагу і на те, що Проект розширює, але водночас і ґрунтується на ПЄДП. Це засвідчує, зокрема, норма статті 6:104, в якій врегульовується питання заліку вимог, що існують в різних валютах. Регулювання таких відносин здійснюється в той самий спосіб, що і в ПЄДП. Власне тотожною є і норма, яка передбачає здійснення зарахування за заявою сторони (ст. 6:105).

Звернемо лише увагу на той факт, що, на відміну від ПЄДП, Проект не вбачає за необхідне припиняти відносини зобов'язання одразу після того, як відбулася заява про намір здійснити зарахування вимоги. Ця позиція повністю нами підтримується, оскільки наявність часового розриву між заявою та фактичним зарахуванням зустрічної вимоги не має жодного юридичного підґрунтя і демонструє лише самостійність такої форми відносин як залік. Загалом, слід наголосити, що Проект, як власне і ПЄДП, є лише засобом розробки загальних тенденцій та підходів до вдосконалення законодавчого закріплення механізмів й інструментів цивільно-правового регулювання договірних відносин. З точки зору корисності для вітчизняної системи цивільно-правового регулювання зарахування зустрічних однорідних вимог як способу припинення зобов'язання досвід ПЄДП та Проекту є важливим як орієнтир для подальшого вдосконалення норм ЦК України та інших законодавчих актів, в яких передбачається можливість здійснення зарахування зустрічних вимог.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, слід звернути увагу на низку ключових аспектів процесу уніфікації цивільного права та місце інституту припинення цивільних зобов'язань в таких практиках.

Щодо ПЄДП, то тут слід наголосити на тому, що вони не є імперативними для суб'єктів договірних відносин, однак їх поява створює певні тенденції та визначає перспективи для подальшого процесу вдосконалення законодавчого регулювання цивільно-правових відносин. Загалом, ПЄДП надають більшої гнучкості правовій свідомості суб'єктів договірних відносин, оскільки відкривають нове бачення багатьох проблемних аспектів та в деяких випадках пропонують їх ефективне вирішення. Стосовно припинення зобов'язань зарахуванням ПЄДП не лише узагальнюють практику правового регулювання цього цивільно-правового інституту в національних законодавствах країн-членів ЄС, але й пропонують певне нове поєднання окремих механізмів та інструментів його нормативно-правового забезпечення, яке уявляється більш ефективним за наявні моделі.

В свою чергу Принципи ідуть значно далі в своєму утилітарному та практичному призначенні, а сама кодифікована їх будова дає чітке розуміння наполегливого бажання їх розробників апробувати цей акт в практиці правостановлювальної та правозастосовної діяльності ЄС. Принципи несуть в собі певні рамки регулювання цивільно-правових відносин, але разом з тим визначають цілком конкретну модель існування деяких цивільно-правових інститутів. Зокрема стосовно припинення зобов'язання зарахуванням Принципи передбачають наявність досить складного процесу, протягом якого боржник максимально повністю задовольняє потреби кредиторів. Але при цьому зобов'язання не виконується в повному обсязі. Принципи більш чітко детермінують і сам процес припинення зобов'язання зарахуванням, зокрема шляхом детермінації процедур, спрямованих на таке припинення.

References:

1. Akimenko, Yu. (2014). *Pryntsyvy Yevropeiskoho kontraktного prava-novyі napriam reformuvannya tsyvilnoho prava Ukrainy* [Principles of European Contract Law – A New Direction of Reforming Civil Law of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu* [The scientific bulletin of Kherson state university], no. 6 (I), 1, 119-121 [in Ukrainian].
2. Vilkova, N.G. (2001). *Novoe v regulirovanii mezhdunarodnyh kommercheskih kontraktov v Evropejskom Sojuze* [New in the Regulation of International Commercial Contracts in the European Union]. *Materialy seminaru «Prepodavanie prava Evropejskogo Sojuza v rossijskikh vuzah-II»* [The materials of the seminar «The teaching of EU law in Russian universities-II»]. Moscow, December 2-5, 122-123 [in Russian].
3. Dohvert, A.S. (2008). *Mizhnarodne pryvatne pravo: naukovo-praktychnyi komentar zakonu* [Private International Law: Scientific and Practical Commentary of the Law]. Kharkiv, 114-116 [in Ukrainian].
4. Omelchenko, A. (2013). *Zastosuvannya pryntsyviv yevropeiskoho dohovirnoho prava v komertsiiіi praktytsi v Ukraini* [Application of the Principles of European Contract Law in Commercial Practice in Ukraine]. *Yurydychna Ukraina* [The Legal Ukraine], no. 7, 36-41 [in Ukrainian].

5. *Principy Evropejskogo dogovornogo prava (1999-2002)* [Principles of European Contract Law (1999-2002)] <https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30514349#pos=1;-277> [in Russian].
6. *Pryntsypy yevropeiskoho dohovirnoho prava. Komentari ta rekomendatsii* (2013) [Principles of European Contract Law. Comments and Recommendations]. Kyiv: Asotsiatsiia «ZED», 304 [in Ukrainian].
7. Bar, von C.A. (2008). Common Frame of Reference for European Private Law – Academic Efforts and Political Realities. *Electronic Journal of Comparative Law*, 12..1 <<https://www.ejcl.org/121/art121-27.pdf>> [in English].
8. *European Contract Law: the Draft Common Frame of Reference* (2009). London: Published by the Authority of the House of Lords London, 67 [in English].
9. *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (2009). Munich: European law publishers GmbH, 273-274 [in English].